

Haitov Ilyos Rajabovich
Arab tili va adabiyoti al-Azhar kafedrası stajor o`qituvchisi
O`zbekiston xalqaro islom akademiyasi

ARABIY O`ZLASHTIRMA SO`ZLAR SEMANTIK TUZILISHI

So`nggi yillarda leksikologiyada katta yutuqlarga qo`lga kiritildi. Leksik birliklarni o`rganishda sistem-struktur usuli usuli keng qo`llanila boshlandi. Natijada leksima butunlik sifatida komponent tahlil qilina boshlandi. O`zbek tilining leksik sathida hali yechimini kutayotgan muammolar talaygina. Ana shunday muammolar qatoriga o`zbek tili leksik qatlamida alohida maydonni egallab turgan arabizmlarning semantik xususiyatlarini o`rganish masalasidir. Arabcha o`zlashma so`zlarni o`zbek tilida qanday mazmuniy o`zgarishlarga uchraganligini o`rganish o`zbek leksikologiyasida kam o`rganilgan sohalaridan hisoblanadi. O`zlashma so`zlarning semantik tuzilishdagi o`zgarishlarni o`rganish tillarning o`zaro ta`siri masalasini yoritishda muhim ahamiyat egallaydi.¹

Tillarning o`zaro ta`siri va ularning dunyo tilshunosligidagi o`rganish tarixi haqida ko`plab qarashlar mavjuddir. Dunyodagi hech bir til faqat o`z ichki manbalariga suyanib ish ko`rmaganidek, o`zbek tili ham faqat o`z so`zlari, o`z qatlam boyliklari va imkoniyatlari bilan taraqqiy qila olmaydi. O`zbek tili lug`atining boyishida tashqi manba ham muhim ahamiyatga ega bo`lgan. Zero hech qanday til sof holda yashay olmaydi.² Har qanday til “o`z” va “begona” so`zlarga ega bo`ladi. O`zbek tilining taraqqiy topishida ko`plab o`zlashma so`zlar kirib kelgan. O`zlashma so`zlar bir til tomonidan ikkinchi bir tilga o`zlashtirish bo`lib, yani leksik birliklarini o`zlashtirish odatda yangi predmet va yangi hodisalarni keltirib chiqaradi.³

O`zlashma so`zlar so`z beruvchi tildagiga nisbatan muayyan o`zgarishlarga uchrashi mumkin. Bunday o`zgarishlar mazmuniy aspektda ham, shaxsiy aspektda ham kuzatiladi. Mazmuniy jihatdan so`z o`zlashtiruvchi tilda turli semantik o`zgarishlarga yuz tutadi. O`zlashma so`zlarning semantik tuzilishidagi o`zgarishlar asosan uch xil yo`l bilan boradi.

1. O`zlashma so`zlar semantik tuzilishidagi **kengayish** hodisasi,
2. O`zlashma so`zlar semantik tuzilishining **torayishi**,
3. O`zlashma so`zlar semantik tuzilishining **uzoqlashuvi** va **zidlashuvi**.

O`zlashma so`zlar semantik tuzilishining kengayishi hodisasi so`z ma`nosi taraqqiyotiga xos bo`lib, bu hodisa semalarning miqdori ortishi hisobiga vujudga

¹ Abdullayev F.A. O`zbek tilida arabizmlar. Kand.diss.. Toshkent 1945; Rustamov A. Navoiy tilining grammatik xususiyatlari. – Toshkent 1984.

² Иляшенко Т.П. Языковые контакты. – М.1970. – с.21.

³ Вандриес Ж. Язык. – М.1937 – с.213

keladi. Oʻzlashma soʻzlarnig maʼno tuzilishining kengayishi odatda turli yoʻl bilan yuzaga keladi:

- a) Oʻzlashma soʻzlar semantik tuzilishining oddiy yoʻl bilan kengayishi,
- b) Oʻzlashma soʻzlar semantik tuzilishining yordamchi fellar vositasida kengayishi,
- c) Oʻzlashma soʻzlar asosida yangi leksik birliklar yasalishi yoʻli bilan kengayishi,
- d) Oʻzlashma soʻzlar semantik tuzilishining “nom koʻchish” hisobiga kengayishi,

Oʻzlashma soʻzlar semantik tuzilishining oddiy yoʻl bilan kengayishi odatda, oʻzlashtirilayotgan soʻzning subyektdagi aniqlashgan semasi yangi semalar hosil qilishi bilan yuzaga keladi. Masalan oʻzbek tilidagi “anqo” oʻzlashmasining semantik tuzilishi kengayishida shunday hodisani kuzatishimiz mumkin. Bu soʻz arab tilida bir maʼnoli soʻz boʻlib, “afsonaviy qush” maʼnosida qoʻllaniladi. Oʻzbek tilida “anqo” soʻzi oʻzining semasi bilan oʻzlashtirilib olingan. Keyinchalik shu sema asosida bir necha boshqa semalar ham yuzaga kelgan. Biroq bu soʻzning mazmuniy tuzilishidagi arab tilidan oʻtgan markaziy semasi bosh sema boʻlib qolaveradi. Hozir “anqo” soʻzi oʻzbek tilida quyidagi maʼnolarda qoʻllaniladi:

1. Afsonaviy qush.
2. Boʻlmagʻur narsa.
3. Topilmas narsa. Masalan: “oʻgʻriga vijdon anqodir”. (maqol)

Semantik tuzilishining bunday kengayishi quyidagicha aks etadi:

S.B.T – soʻz beruvchi til

S.Oʻ.T – soʻz oʻzlashtiruvchi til

O – semalar.

Semantik kengayish hodisasi faqat SBT dagi bir maʼnoli va aniq maʼnoli soʻzlargagina xos boʻlmay, balki arab tilida koʻp maʼnolar ega boʻlgan soʻzlarga ham xosdir. Bunda SOʻT da soʻzning oʻzida mavjud boʻlgan semalar asosida yangi semalar vujudga keladi. Masalan arab tilidan oʻzbek tiliga oʻzlashgan “azamat” soʻzining oʻzbek tilidagi semantik tuzilishining kengayishi, yuqoridagi qoida asosida hosil qilingan. Bu soʻz arab tilida quyidagi semalarga ega:

1. Kuchli, buyuk,
2. Sharaf, faxr,
3. Munosiblik.

أعظمة الناس - buyuk insonlar.

Yoʻlchi butun azamat gavdasini silkib kuladi. (Oybek)

2. Quvvatli, ulkan, katta.

Qishloqni yoqalab oʻtadigan azamat daryoning kuchga toʻlgan kezlari ham xuddi shu bahorga toʻgʻri keladi. (A. Raxmat)

3. Ulugʻ, salobatli, - “Azamat bino”.

4. Munosib, arziydigan. Senga ham azamatini topib qo’yganman – dedi Shomurod iljayib. (S. Mirzo).

5. Azamat (erkaklarning ismi).

Yuqorida keltirilgan misolda ko’rinib turibdiki, o’zlashma so’z SBTdagi ma’nolariga parallel ravishda bir necha qo’shimcha semalarga ega bo’lgan. Semantik tuzilishining bunday o’zgarishi **asir, olam, azon, baxt** va shunga o’xshash ko’plab o’zlashma so’zlarda kuzatiladi.

Semantik tuzilish kengayishining sermahsul usuli bu – semantik tuzilishining yordamchi fe’llar hisobiga kengayishi “yetakchi so’z – yordamchi fe’l” shaklida yuzaga keladi. Bu hodisada o’zlashma so’z bilan birga kelgan fe’llarning semalari, so’z semalari bilan birgalikda yangi semalar hosil qiladi. Semantik tuzilishining bunday kengayishida, shubhasiz, SBTdagi semalar bilan SO’Tdagi semalar o’rtasidagi aloqadorlik saqlanib qoladi.

So’zning asosiy semasi keyin paydo bo’lgan semalarga nisbatan markaziy sema vazifasini o’taydi.” Asos” so’zi arab tilida quyidagi semalarga ega:

1. Asos, fundament, baza, 2. Boshlang’ich nuqta, manba, 3. Asosiy qonun,
4. Asosiy ohang (musiqiy).

على اساس المقابلة المثل - hamkorlik

لا اساس له - asossiz, isbotsiz.

وضع الحجر الاساس - asosi – fundamenti qo’yildi.

Bu so’zning o’zbek tilida ham shu ma’nolari saqlanib qolgan. Shu bilan birgalikda ko’makchi fe’llar yordamida o’z semantik tuzilishini kengaytirishga erishgan.

1. Asos + solmoq - poydevor qurmoq, boslab bermoq.
2. Asos + bo’lmoq – sabab bo’lmoq.
3. Asos + keltirmoq – dalil keltirmoq, isbotlamoq.
4. Asos + qilmoq – tayanch qilmoq, sabab qilmoq.
5. Asos + etmoq – suyanmoq, asos qilmoq, asoslanmoq.

Misol: “Sening begunohligingni asos qilib, shu ishga qo’l urdim”. (S. Nasifiy)

Keltirilgan misolda **asos** so’zi o’zbek tilida o’z semantik tuzilishini yordamchi fe’llar vositasida bir muncha kengaytirgan. Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki yuqorida keltirilgan misollarda **asos** so’zining ko’p semantik tuzilishga ega ekanligi keltirilgan. Bundan boshqa bir qancha ma’nolarda ham qo’llaniladi, bu yerda **asos** so’zining eng ko’p qo’llanilgan varianti keltirib o’tilgan.

Bizga ma’lumki dunyodagi barcha tillar har doim rivojlanish va kengayishdadir. Shunday ekan tillarda o’zlashma so’z va atamalar ham ko’pdir. Qaysi bir tilga qaramang boshqa tildan o’zlashgan so’zlarni ko’ramiz. Agarda boshqa tillardan so’zlarni o’zlashtirmasa, u tilning so’z boyligi ham kamayib boradi.

Tilshunoslarning fikricha “tilning rivojlanishida ichki va tashqi omillarning taʼsiri muhim rol oʻynaydi”. Haqiqatdan ham jamiyat va davlat rivojlanishi bilan birgalikda, til ham rivojlanib boradi. Maqolada ham ona tilimizga kirib kelgan oʻzlashma soʻzlarning semantik kengayishi haqida soʻz yuritildi. Oʻzbek tiliga arabcha soʻzlarning koʻpi oʻzlashgan, bunga asosiy sabab albatta Islom Fathi deb bilaman. Shu sababdan ham buyuk alloma va olimlarimizning asarlaridagi soʻzlarning aksariyati arabcha soʻzlarni tashkil qiladi. Qisqacha qilib aytganda oʻzlashma soʻzlarning semantik maʼnosi keng va tor maʼnoda qoʻllanilar ekan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Abdullayev F.A. Oʻzbek tilida arabizmlar. Kand.diss.. Toshkent 1945;
2. Rustamov A. Navoiy tilining grammatik xususiyatlari. – Toshkent 1984.
3. Иляшенко Т.П. Языковые контакты. – М.1970.
4. Вандриес Ж. Язык. – М.1937
5. Шаматов О.Н. Очерки исторической лексикологии хинди и урду. – Ташкент 1990.
6. Лексикология современного персидского языка – М. 1975ю. Лексика языка девана Гадаи. – Ташкент. 1992.
7. Oʻzbek leksikologiyasi. Toshkent 1981.
8. Ibrohimov N. Arab tili grammatikasi. Тошкент. 1997.